

**ПОЛЬСЬКЕ ПИТАННЯ У ГУБЕРНІЯХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ
УКРАЇНИ ТА ІНІЦІАТИВИ МІСЦЕВОЇ ВЛАДИ
(друга пол. XIX - поч. XX ст.).**

У статті представлені спроби місцевої влади вирішити польське питання в губерніях Правобережної України (друга пол. XIX – початок XX ст.), представлена діяльність місцевої адміністрації Південно-Західного краю щодо володіння землею поляками.

Друга половина XIX ст. характеризувалася занепадом соціально-економічної та суспільної ваги польського елементу в Україні. Певною мірою це було наслідком політики царського уряду щодо польської шляхти після поразки листопадового повстання 1830-1831 рр. Подальший розвиток подій і, насамперед, поразка січневого повстання 1863 р. посилювали цей процес і змусили не лише вище керівництво, а й представників місцевої влади шукати нові шляхи "приборкання" непокірних. У той період зусилля влади були зорієнтовані на розробку і реалізацію законодавчих актів, спрямованих на зменшення польського землеволодіння і збільшення питомої ваги російських землевласників.

В історіографії є чимало праць, у яких проаналізовано ці процеси [1; 2; 3]. Мета статті – показати, що представники місцевої царської адміністрації дуже часто ставали ініціаторами тих кардинальних заходів, які застосовувалися російською імперською владою для досягнення стратегічних цілей у приєднаних після поділів Польщі наприкінці XVIII ст. правобережних українських земель.

Законом від 5 березня 1864 р. про пільгове придбання особами російського походження державних і приватних земель у Південно-Західному краї (як офіційно тоді називалась Правобережна Україна), а згодом законом від 10 грудня 1865 р. про заборону особам польського походження придбання поміщицьких маєтків у цьому регіоні іншими шляхами, окрім наслідування за законом, польському землеволодінню було завдано серйозних втрат [4: 204; 5: 326-327].

Варто відзначити, що в зазначений період загальна кількість польського населення у трьох правобережних українських губерніях була відносно невеликою. Зокрема, у 1880 р. у Волинській губернії проживало близько 187 тис. поляків, що складало 9% від загальної кількості її населення. Наприкінці XIX ст. їх кількість ще зменшилася до 6,5% [6].

Однак, незважаючи на це, вони продовжували відігравати важливу роль у суспільно-політичному житті Південно-Західного краю, що пояснювалось великими масштабами їх земельних володінь. За свідченням волинського губернатора за 1890 рік, з 1870 до 1890 р. в губернії земельні володіння російських поміщиків збільшилися за рахунок польських на 296.524 дес. Однак земля, яка залишилась у поляків, переважала ту кількість землі, яка була у росіян та українців (956.190 дес. проти 794.251 дес.) [7]. А на кінець XIX ст. в середньому в краї поляки володіли майже половиною (49%) всіх земель [8: 63].

Представники місцевої адміністрації, розуміючи, що для зменшення польського впливу у Правобережній Україні необхідно зменшити польське землеволодіння (про що вони неодноразово писали в своїх щорічних звітах царю), стали ініціаторами видання у 80-х роках ряду законів, зокрема закону від 27 грудня 1884 р. "Об установлении правил относительно приобретения в собственность залога и арендования в девяти западных губерниях земельных имуществ, вне городов и местечек расположенных", які підтверджували діючі на той час закони від 10 липня 1864 р. і 10 грудня 1865 р. Згідно з Правилами від 27 грудня 1884 р. у дев'яти західних губерніях, у тому числі Київській, Подільській і Волинській, заборонялося давати під заставу маєтки особам, яким законом від 10 грудня 1865 р. було заборонено придбання в цих губерніях земельної власності. Окрім того, підкреслювалося, що договори, підписані до видання цих Правил, зберігають свою силу до встановленого терміну, але не довше 10 років з дня їх оприлюднення. Закон від 1 листопада 1886 р. надавав право генерал-губернатору видавати дозвіл на придбання землі в краї на свій розсуд. З метою обмеження польського землеволодіння 2 лютого 1891 р. був прийнятий закон "О воспреещении лицам польского происхождения пожизненного владения земельною собственностью в девяти Западных губерниях, на которых распространяется действие закона 10 декабря 1865р.". Таким чином, полякам заборонялося передавати землю в довічне користування.

Отже, прийняття вказаних законів мало сприяти значному зменшенню земельної власності польського населення. Але не можна сказати, що поляки спокійно ставилися до цих законодавчих актів і старанно їх виконували. Вони намагалися обійти їх різними шляхами і зберегти за собою землю або продати її своїм співвітчизникам. З цього приводу Київський, Подільський і Волинський генерал-губернатор граф О. Ігнат'єв писав: "Ознайомившись з особливостями місцевого краю і переконавшись, що поляки всіма засобами намагаються утримати землю в своїх руках і що добровільний продаж маєтностей російським покупцям вва-

жається у них майже зрадою народній справі, я дійшов думки, що потрібно дати новий поштовх до найшвидшого переходу польських маєтностей до російських рук і з цією метою 14 березня 1893 р. за № 3939 звернувся з пропозицією до міністра внутрішніх справ про додаткові обмеження узаконення землеволодіння" [9]. Генерал-губернатор пропонував:

1) Заборонити особам польського походження придбання землі та передачу її у спадок, окрім прямого успадкування і успадкування у випадку смерті чоловіка чи жінки (між подружжям).

2) В усіх інших випадках спадкоємець зобов'язаний був продати майно і землю протягом двох років особам російського походження. У разі суперечки за спадщину між непрямими спадкоємцями, вирішувати її можна було лише за допомогою суду.

Генерал-губернатор скаржився царю, що на свої пропозиції він не отримав відповіді. "Між тим відсутність пропонованих заходів, – зазначив він, – з одного боку, дає полякам можливість продовжувати придбання великих маєтностей у краї, наперекір явному змісту обмежувальних законів, а з другого боку, позбавляє адміністрацію можливості користуватися належним чином наданим законом від 27 грудня 1884 р. правом порушувати справу про ліквідацію нелегальних актів, з часу підписання яких пройшло більше 10 років" [9].

Граф О. Ігнат'єв був переконаний у необхідності якнайшвидшого введення подібних заходів для більш активного "розполячення" Південно-Західного краю, де деякі з поляків, за його спостереженням, "почали вже звикати до думки про переважання "русского начала" у краї, принаймні зовні, стали висловлювати свою вірність Росії" [10]. Але ці "деякі" поглиналися значною більшістю тих, хто ревно охороняв польські звичаї, традиції та мову і часто демонстрували свою національну приналежність. Серед таких поміщиків-поляків царський указ від 27 березня 1897 р. "Об отмене, с 1 января 1897 года, установленного в 1863 году особого процентного сбора в доход казны с недвижимых имений лиц польского происхождения в девяти Западных губерниях" викликав надії на зміну в політиці російського уряду щодо поляків і скасування обмежувальних законів [11: 143].

Як свідчать звіти місцевих державних установ, встановлений після польського повстання 1863 р. особливий процентний збір в доход казни з нерухомості осіб польського походження, давав значний прибуток державі і часто змушував їх продавати свої маєтності. Згодом, із зростанням прибутковості землі, цей збір, залишаючись у попередньому розмірі, став незначним і був скасований царським указом. Останній

подавався як турбота про підвищення добробуту поляків. Насправді ж уряд Миколи II продовжував політику обмеження польського землеволодіння. На це були спрямовані закони від 19 березня 1895 р. "Об изменении Высочайше утвержденных 14 марта 1892 года Временных Правил относительно водворения в Волынской губернии лиц нерусского происхождения", якими вносились обмеження для осіб, що переселялись з Привіслянських губерній, [12: 142-143] та закон від 27 січня 1901 р. "Об ограничении принадлежащего крестьянам католического исповедания права приобретения земельной собственности в девяти Западных губерниях" [13: 45]. Цим законом місцевій адміністрації надавалося право при видачі селянам римо-католицького віросповідання свідоцтв на придбання в цих губерніях земельних володінь визначати в цих документах максимальні розміри ділянок, що можуть бути придбані, стежачи за тим, щоб загальна кількість землі, що знаходиться у власності селянина-католика, а також невідділених членів його сім'ї, не перевищувала разом з наділом, який купувався, найвищої норми, що допускалася лише в окремих випадках, в 60 дес. [13: 45]. Проте представники місцевої влади вважали, що й такі розміри земельних наділів були завеликими і це могло призвести, на їх думку, до народження нового класу поміщиків з представників шляхти, яка була найменш благонадійною в політичному відношенні частиною польського населення Правобережної України. Тому, щоб не допустити цього, такі покупки мали дозволятися з особливою обережністю і переважно в розмірі середнього селянського наділу [14].

Заходи царського уряду, спрямовані на русифікацію Південно-Західного краю шляхом зменшення польського і збільшення російського землеволодіння часто не досягали своєї мети, оскільки, як свідчать архівні джерела, новоприбулі російські поміщики, придбавши землю на пільгових умовах, нерідко перепродували її дорожче або здавали в оренду попереднім власникам.

Намагаючись русифікувати правобережні українські землі і викоринити там все польське, самодержавство у 80-ті рр. продовжувало заохочувати міграцію до краю російських чиновників, вчителів, православного духовенства. Насильно впроваджуючи російську мову як важливий засіб русифікації Правобережної України і намагаючись викоринити там все польське, самодержавство водночас боролось проти будь-яких проявів української ідентичності. На рівні національної свідомості місцевого населення правобережних губерній, на стані освіти та економіки цього краю негативно позначилась відсутність протягом тривалого часу земських установ. Упроваджені в 1864 р. у Лівобережній та Південній-

Україні земства, на Правобережжі, де уряд боявся дати можливість польському шляхетству та українській інтелігенції впливати на самоуправління краю, поширилися лише в 1911 р. Представники місцевої влади вважали, що в "польському питанні" немає дрібниць, якими б можна було знехтувати. "Самі поляки,— підкреслював волинський губернатор у 1890 р.,— своїми діями вказують на те, що вони надають значення навіть незначним... деталям. Останнім часом поляки піднімають голову, надіючись на кращі, на їх думку, часи у недалекому майбутньому, що підтверджують, зокрема, маніфестації, які відбулися у Варшаві в соту річницю Конституції 3 травня 1791 р. і розіслані з цього приводу в різні місця, у тому числі і у Волинську губернію, звернення, з яких видно, що поляки пильно стежать за подіями і зовсім не втрачають надії відновити Польщу шляхом поділу Росії" [15]. У зверненнях підкреслювалося, що день 3 травня 1891 р. хоч і не повинен стати початком нового повстання, але святкування такої знаменної події має нагадати про політичну життєвість Польщі, підтримати в поляках віру і готовність жертвувати всім для досягнення, за сприятливих умов, заповітних польських цілей [15]. У пропаганді подібних ідей особливо виділялося католицьке духовенство [16]. Для протидії цьому, губернатори пропонували свої заходи, які полягали у посиленні позиції православної церкви в краї. Так, волинський губернатор вважав за необхідне будувати православні храми, зокрема у Володимир-Волинському повіті, де "ксендзы" проводили пропаганду особливо активно, агітуючи селян переходити в католицтво. Для зміцнення православ'я на Волині губернатор вніс пропозицію про влаштування пересувних церков для російських службовців по лінії Південно-Західної залізниці, тому що православні храми часто знаходилися далеко від залізничних станцій. Подібні пересувні церкви запроваджувались і в армії.

Але не всі такі заходи місцевої адміністрації були успішними. У звіті волинського губернатора за 1890 р. він шкодував з приводу тієї невдачі, якої зазнала спроба введення російської мови у додаткове богослужіння. Цей захід, що не мав обов'язкового характеру, був забутий, і в костьолах Волинської губернії панувала польська мова, незважаючи на те, що корінне населення католицького сповідання не мало нічого спільного з польською національністю. "Здійснення цього заходу, — вважав губернатор, — могло б мати дуже суттєві наслідки. Воно б виділило релігійне питання з питання польського, яке б знайшло вирішення виключно на ґрунті землеволодіння, що поступово зменшується" [17].

Отже, представники місцевої влади, намагаючись вирішити на Правобережній Україні "польське питання", не тільки впроваджували в -

життя законодавчі та підзаконні акти царизму, але й, бачачи недоліки в їх реалізації, виявляли власну законодавчу ініціативу.

У роки революції 1905—1907 рр. самодержавство було змушене йти на економічні й політичні поступки і дещо лібералізувати своє ставлення до поляків. 17 квітня 1905 р. був прийнятий закон "Об укреплении начал веротерпимости", який проголошував свободу віросповідання і давав певні полегшення римо-католицьким священикам [18: 58-269]. 1 травня 1905р. вийшов Закон "Об отмене некоторых ограничительных постановлений, действующих в девяти Западных губерниях, и о порядке выполнения пункта седьмого Именного указа 12 декабря 1904 года в отношении сих губерний", який дозволяв особам польського походження орендувати землю на загальній, без всяких обмежень у термінах, підставі, в межах дев'яти західних губерній, а також купувати її і брати під заставу від осіб польського походження [18: 285]. Цим законом полякам надавалося також право в названих губерніях купувати з дозволу генерал-губернаторів нерухомість поза межами міст і містечок для ліквідації черезсмужжя, а також обмінювати цю нерухомість на іншу.

Закон від 1 травня 1905 р., скасувавши положення Комітету міністрів від 27 квітня 1901 р., дозволяв викладання польською мовою в навчальних закладах краю, одночасно скасовувалися подібні обмеження і щодо представників інших національностей. А 11 квітня 1906 р. уряд Миколи -II прийняв закон "О предоставлении лицам польского происхождения права приобретения земельных имуществ в тех поселениях Западного края, в коих таковое право предоставлено евреям" [19: 347].

Зазначимо, що місцева адміністрація з певною пересторогою поставилася до всіх цих законів, які значно розширювали права польського населення Південно-Західного краю. "Після оприлюднення закону 1-травня 1905 р., який дозволив полякам купувати землю у поляків, і в зв'язку з широким розвитком діяльності Селянського банку, — доповідав царю подільський губернатор Ейлер, — польське землеволодіння почало знову збільшуватися в губернії на противагу російському; тим самим зовсім паралізована мета попереднього закону, що мала державне значення, — поступове обрусіння Подільської губернії шляхом переходу польських маєтностей до російських рук і зменшення тим самим у ній польського впливу. Поляки останнім часом цілком відкрито заявляють, що не поступляться російському землеволодінню в Подільській губернії і метром землі і що Польща повинна відродитися в попередніх кордонах від моря Балтійського до Чорного" [20].

Подільський губернатор зазначав, що російське землеволодіння в губернії за період з 1905 до 1909 року зменшилося більше, ніж у 6 разів

порівняно з польським, у той час як за цей період жоден польський маєток не перейшов до рук російських землевласників, і були випадки, що поляки продавали маєтки дешевше, але особам польського походження. Губернатор вважав, що повернення до заборони полякам купувати землю в Подільській губернії дуже бажане і що це єдиний засіб, на дієвість якого у справі обрусіння краю можна розраховувати.

Аналіз законодавчих актів другої половини XIX ст. та щорічних звітів представників місцевої адміністрації Південно-Західного краю свідчить про те, що царський уряд, поставивши за мету після придушення польського повстання 1863 р. досягнення максимального скорочення польського землеволодіння, прийняв цілий ряд законів, які мали цьому сприяти. Губернатори правобережних губерній та генерал-губернатор Південно-Західного краю, які впроваджували їх у життя, ставилися до цього досить відповідально та часто проявляли власну ініціативу, попереджуючи спроби поляків обійти загальне законодавство. Однак стійкий опір польських землевласників, які використовували продажність чиновників і немісцевих російських поміщиків, сприяв масовим порушенням законів. І тому царській владі не вдалося викоринити польський вплив на Правобережжя України.

Список використаних джерела та літератури

1. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863-1914. Поляки в соціоетнічних конфліктах. – К.: Критика, 1998. – 334 с.
2. Пойда Д.П. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период (1866-1900гг.). – Днепропетровск, 1960.
3. Щербак Н.О. Борьба российского самодержавства против польского влияния в Правобережной Украине у XIX ст. // Украина і Польща – стратегічне партнерство на зламі тисячоліть. Історія. Сьогодення. Майбуття перспектива. Частина I. Шлях України та Польщі до порозуміння. - Київ: Твім інтер, 2001. – С. 142-149.
4. Полное собрание законов Российской империи. Второе издание. – Т. XXXIX.
5. Полное собрание законов Российской империи. Второе издание. – Т. XI.
6. Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф.442, оп. 534, спр.281., арк. 3.
7. Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф.442, оп. 544, спр.237, арк. 29.
8. Грицак Я.Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX-XX ст. - К.: Генеза, 1996.
9. Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф.442, оп. 846, спр.463, арк. 6.

10. Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф.442, оп. 846, стр.463, арк. 17.
11. Полное собрание законов Российской империи. Третье издание. – Т. XVII.
12. Полное собрание законов Российской империи. Третье издание. – Т. XV.
13. Полное собрание законов Российской империи. Третье издание. – Т. XXI.
14. Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф.442, оп. 626, спр. 20, арк. 51 зв.
15. Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 442, оп. 544, спр. 173, арк. 17.
16. Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф.442, оп. 861, спр.259, ч. I., арк. 319.
17. Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф.442, оп. 544, спр.237, арк. 28 зв., 29.
18. Полное собрание законов Российской империи. Третье издание. – Т. XXV.
19. Полное собрание законов Российской империи. Третье издание. – Т. XXVI.
20. Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф.442, оп. 641, спр. 704, арк. 12

N. Szczerbak. Inicjatywa władz miejscowych w próbach załagodzenia dotkliwej polskiej kwestii w ukraińskich prawobrzeżnych guberniach (drugiej połowy XIX – początek XX w.).

Artykuł ukazuje próby miejscowej władzy w łagodzeniu dotkliwej polskiej kwestii w ukraińskich prawobrzeżnych guberniach (w drugiej połowie XIX – początek XX w.) Została przedstawiona działalność miejscowej administracji Południowo-Zachodniego kraju aby maksymalnie ograniczyć władanie ziemią przez polskie społeczeństwo. Akcja zakończyła się niepowodzeniem.

N. Shcherbak. The Polish Question in the Regions of the Right Bank Ukraine and the Initiative of the Local Power (the Second Half of the 19th - the Beginning of the 20th Century).

In the article the initiatives of the local power with the attempt to decrease the importance of the polish question in the Right bank Ukrainian regions (the second half of the 19th -the beginning of the 20th century) are analyzed.